

Текстологія і джерелознавство

Олесь Федорук

УДК 821.161.2-3Куліш7Чорна рада

ЯКІ ВИДАННЯ “ЧОРНОЇ РАДИ” МИ МАЄМО? (ПРОБЛЕМА ВІДТВОРЕННЯ ТЕКСТУ)

У статті проаналізовано усі наявні видання “Чорної ради” П. Куліша і протестовано їх на предмет похибок тексту. Встановлено, що всі сучасні видання роману містять істотні спотворення, зумовлені тим, що найавторитетніші критичні видання за основу тексту хибно взяли неавторизовану публікацію роману 1890 р., а не першодрук 1857 р.

Ключові слова: текстологія, історія тексту, похибки, авторизована публікація.

Oles Fedoruk. What kinds of editions of “The Populace Council” do we have? (the problem of rendering the text)

The paper analyzes all available editions of Panteleymon Kulish’s novel “The Populace Council” (“Chorna Rada”) identifying possible errors in the text. Our findings show that all contemporary editions of the novel contain significant departures from the first edition of 1857, because even the most authoritative critical editions are based on the unauthorized publication of the novel in 1890.

Key words: textual analysis, textual history, text errors, authorized publication.

Будь-яка студія над творчістю письменника розпочинається з науково-критичного видання його творів. Це як аксіома, загальновідома річ, банальна фраза, котру й не варто підкріплювати авторитетними цитатами. Що точніший маємо текст письменника, тим влучніші висновки науковця, які ґрунтуються на дослідженні цього тексту за його інтерпретації. І навпаки: якщо текст непевний, рясніє похибками, зумовленими суб’єктивними чинниками (недостатньою кваліфікацією текстолога, який підготував його до друку, та/або несумлінністю видавця, який, надавши праці науковця книжкового формату, за допомогою редакторів/коректорів втрутився в неї), уся філологічна парадигма, базована на вивченні цього тексту, функціонує викривлено. Дослідження і видання тексту – це той вихідний пункт, з якого беруть початок студії над творчістю кожного письменника та узагальнені курси з історії літератури, мови, а в підсумку – історії культури та інтелектуальної історії. Усе починається з праці текстолога, який виступає тим “медіумом”, що доносить доробок митця до читача.

Якою мірою цей засновок стосується українського літературознавства, демонструє моя розвідка про історію видань “Чорної ради”, властиво – про текстологічну історію видань, або про те, чи маємо ми нині адекватний науково-критичний текст роману.

Зайве казати, що Кулішів роман – класичний твір нової української літератури, що це перший історичний роман у ній, що його широко вивчають і у школі, і у вишах, що не одну наукову працю написано про нього, і навіть не одну дисертацію йому присвячено. “Чорна рада” надійно увійшла в історико-літературний канон як знаковий текст. Що це саме так – свідчить і значна кількість видань роману, особливо в роки незалежності. Назву найважливіші з них. Від 1857 р., коли роман вийшов друком у Петербурзі (у друкарні

А. Якобсона), “Чорна рада” з’явилася 1890 р. у Львові – за посередництвом О. Барвінського; 1900 і 1901 рр. в Одесі – обидва у друкарні Є. Фесенка; 1910 р. у Львові – у п’ятому томі “Творів” Куліша за редакції Ю. Романчука; 1911 р. в Коломиї – у друкарні Я. Оренштайна, підготував Б. Лепкий; 1918 р. в Полтаві – заходами В. Щепотьєва; 1922 р. в Берліні – як перший том “Творів” Куліша за редакції Б. Лепкого.

У Советській Україні роман уперше побачив світ 1925 р. в Києві – це видання Книгоспілки за редакції О. Гермайзе та з його вступною статтею, і воно витримало три перевидання: у 1927, 1928 і 1929 рр. У 1929 р. з’явилася нова книга роману в тому ж видавництві, проте в серії “Бібліотека історичної повісти й роману”, і того ж року – у харківському видавництві “Український робітник” у серія “Дешева літературна бібліотека”. Нарешті 1931 р. в Харкові й Києві вийшло перше науково-критичне видання “Чорної ради” як третій том “Творів” Куліша за редакції О. Дорошкевича.

Після перерви, що знаменувалася кривавими репресіями (зокрема було ув’язнено, а потім заслано Гермайзе), наступне видання з’явилося 1939 р. в Києві у Держлітвидаві (наклад 20650 прим.). За німецької окупації роман вийшов 1943 р. в “Українському видавництві” у Кракові та Львові з передмовою Д. Штикала, а наступного, 1944 року – в Українському державному видавництві у Києві та Харкові за редакції Ю. Кобилецького (наклад 15 тисяч прим.). У підсоветській Україні знову наступив 25-літній антракт, натомість у діаспорі заходом того ж Д. Штикала роман побачив світ 1955 р. у Нью-Йорку у видавництві “Говерля”.

Нова сторінка у виданнях “Чорної ради” розпочалася щойно 1969 р., коли роман з’явився у київському видавництві “Дніпро”, увійшовши до книги “Вибраних творів” Куліша, що їх підготував фаховий текстолог М. Гончарук (наклад становив 30 тисяч прим.). Із цим видавництвом пов’язана й перша публікація роману в незалежній Україні у 1989 р. – у другому томі двотомника “Твори” Куліша, що їх впорядкував той самий науковець (наклад 90 тисяч прим.). Текст “Чорної ради” за редакції Гончарука вийшов і наступного – 1990 року відразу у двох видавництвах: київській “Веселці” у книзі “Чорна рада: Хроніка 1663 року” та оповідання” (наклад 200 тисяч прим.) та харківських “Основах” у книзі “Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання” (наклад 50 тисяч прим.). Усі видання роману, які підготував Гончарук у плані кількісних показників, книжкового накладу, найвідоміші і найдоступніші для читача. Властиво, як покажу далі, це один і той самий текст, який дослідник репродукував у різних виданнях.

Наступні два видання характеризуються тим, що їх здійснили науковці, які й понині працюють у галузі кулішезнавства і завдяки яким ця галузь значно розвинулася. В. Івашків підготував текст роману для книжкової публікації 1991 р. в київському видавництві “Молодь” (наклад 65 тисяч прим.). Є. Нахлік упорядкував текст Кулішевого твору для двотомника “Творів” письменника у культовій серії “Бібліотека української літератури” академічного видавництва “Наукова думка”. Роман увійшов до першого тому, який з’явився 1994 р. (наклад не зазначено) і був репринтно перевиданий 1998 р. (наклад 5 тисяч прим.).

Тексти “Чорної ради”, що їх підготували Гончарук, Івашків та Нахлік, нині найавторитетніші. Більшою мірою – це тексти за редакції Гончарука й Нахліка, меншою – Івашкова, що зумовлено характером видань, де їх було вміщено. Науково-критичними, тобто такими, у яких збалансовано фахову текстологічну підготовку з науковим апаратом, вважаються видання 1969, 1989 рр. та –

особливо – 1994 р. Властиво, останнє видання, з огляду на науковий апарат, донині найґрунтовніше з усіх публікацій роману доби незалежності.

Усі наступні видання роману, у часовому діапазоні це понад 20 років, становлять “репліки” з названих видань, що їх підготували ці три дослідники. Можна було б навіть не називати ці видання, бо імен упорядників вони не містять, і здійснено їх, щоб задовольнити передусім освітні потреби, – готували ж бо їх випадкові люди, часто-густо коректори видавництв. Єдине видання, де названо ім’я упорядника, – це книга 2008 р. “Чорна рада; Михайло Чарнишенко” кийівського видавництва “Персонал” (наклад 3 тисячі прим.). Тут зазначено: “упорядкування та передмова” Аліни Яцько – особи, невідомої ні в текстології, ні в кулішезнавстві. Проте і в цьому, і в інших виданнях тексти роману зроблено за публікаціями Гончарука, Нахліка або Івашкова¹.

Ось така коротка історія видань Кулішевого роману, з одного боку доволі багата на кількість публікацій, а з другого – бідна на фахове їх опрацювання. Однак при ближчому розгляді питання, як тексти підготовлено, ця історія без перебільшення просто скандальна.

* * *

Маємо, наприклад, такий фрагмент із “Чорної ради”. Йдеться про запорожців, які бенкетували в Києві на Подолі, коли проводжали прощальника до Межигірського монастиря:

А погулявши неділь ізоб дві да начудовавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Міжигірського Спаса. Хто ж іде, а хто с прощальником танцює до самого монастиря. Сівий, сівий як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, Запорожець; а за ним везуть боклаги з напійками и всякі ласощи. Пий й їж до своєї любости, хто хочеш [20, 85].

Це – хрестоматійно відомий уривок з опису, що його письменник увів до “Чорної ради” з розповіді Шевченка і в той самий час, коли писав свій роман, цю саму оповідь включив до збірника “Украинские народные предания” (1847). Так от, в усіх виданнях “Чорної ради”, від 1890 р. і донині цей текст подано зі спотворенням. Надруковано: запорожці “ідуть було вже з музиками” та “Хто ж іде, а хто з прощальником танцює”, а має бути: “ідуть було вже з музиками”, “Хто ж іде, а хто з прощальником танцює” [див.: 7, 36; 8, 67; 9, 81; 10, 35; 11, 64; 12, 39; 14, 32; 15, 41; 17, 31; 18, 51; 19, 50²]. Ця помилка тим паче дивна, що кількома рядками вище в тексті Куліша маємо аналогічне: “іде з ними в Київ бенкетувати”, “ідять мало не саму солонуху”, і в обох випадках в усіх виданнях ці слова передано правильно: *іде*, *ідять*, а дещо нижче – *їж*. У цитованому фрагменті, правда, над *ідуть* та *іде* автор не поставив наголосу, а отже, може існувати ще сумнів, як їх прочитувати. Цей сумнів, однак, повністю

¹ Наприклад, у виданні харківського видавництва “Фоліо” – “Чорна рада: Роман, оповідання, вірші” (2008; 2-ге вид. – 2009) зазначено, що тексти подано за публікацією 1998 р., де факто – 1994 р. (варта наголосити, що сама назва книжки безграмотна: слова у підзаголовку “оповідання, вірші” стоять в одному ряду зі словом “роман”, і всі вони однаковою мірою стосуються основного заголовка “Чорна рада”, дійсний підзаголовок якого тут відсутній). У книзі “Жизнь Куліша: Мемуари; Дівоче серце: Оповідання; Чорна рада: Роман” (К.: Шанс, 2013; передмова С. В. Задорожної; книгу рекомендувало Міністерство освіти і науки України) зазначено, що текст подано за публікацією 1991 р. видавництва “Молодь”. У виданнях “Вибрані твори”, куди увійшов і цей роман (К.: Сакцент Плюс, 2007; передмова А. Гуляка), “Чорна рада; Михайло Чарнишенко” (К.: Персонал, 2008) та “Чорна рада” (Донецьк: БАО, 2013) джерела запозичення тексту не вказані, проте за похибками тексту їх можна легко ідентифікувати: видання 2008 р. зроблено за Гончаруком, 2007 і 2013 рр. – за Нахліком.

² В усіх перевиданнях роману за редакції Гермайзе наведені приклади повторюються, тож зазначаю тут лише перше видання 1925 р. Так само з усіх видань “Чорної ради”, які підготував Гончарук, подаю лише видання 1989 р. – в інших текст дублюється. Із сучасних видань наводжу лише ті, які підготували Гончарук, Івашків і Нахлік, оскільки інші видання ці тексти репродукують.

розвіюється, якщо звернутися до автографів роману. Наголос над першою літерою зафіксовано в автографі, який Куліш створив на засланні протягом 1848–1849 рр. Тут ці слова подано так: *і́дутъ, і́де* [4, 49 зв.]. Принагідно зауважу, що в останньому “Повному зібранні творів” Шевченка наведені слова теж відчитано невірно [25, 580], і лише в “Повному зібранні творів” Куліша – у томі, присвяченому “Запискам о Южной Руси”, де текст у запису Шевченка вміщено в додатках, їх відтворено безпомилково [6, 261].

Цей приклад доводить відому істину, що дослідник нерідко дивиться на текст “замиленим оком”: помилку відтворює машинально і, не замислюючись над змістом, потрапляє під магію усталеної традиції. Проте похибка щодо слів *іде/і́де* незвичайна – вона “випадає” з цієї практики, оскільки упорядники “Чорної ради” (тут не говорю про сучасних науковців, а чому – про це трохи нижче) тексти брали з першоджерела, а не один від одного, і кожного разу ці слова чомусь відтворювали неправильно. Не вчитавшись у текст, дослідники не зважили на особливості правопису Куліша, де звук *і* на початку слова, а також як сполучник передавався літерою *и*, а йотований звук *ї* – літерою *і*. Тому кулішівка однозначно розмежовувала написання слів *иде* та *іде*, сучасні відповідники яких – *іде* та *і́де*.

Помилка у словах *іде/і́де* єдина у своєму роді: вона трапляється буквально в усіх текстах “Чорної ради” – і у виданнях довоєнних та періоду війни, і в сучасних. Ця диференціація за часом, коли видання було здійснено, – не випадкова. Річ у тім, що переважна більшість похибок в усіх сучасних виданнях роману – однотипна й пов’язана з вибором джерела тексту. Перед тим, як далі розвинути цю думку, спершу нагадаю історію другого видання роману в 1890 р.

3 грудня (21 листопада ст. ст.) 1889 р. О. Барвінський звернувся до Куліша з проханням, щоб той дозволив перевидання “Чорної ради” в серії “Бібліотека найзнаменитших повістей” – літературного додатку до газети “Діло” [5]. Куліш охоче погодився, відповівши листом від 12 грудня ст. ст.:

Добре чините, що не даєте занепасти руському органіві “Ділу”. Веселимось і ми, що наше малоруське братанне по тім боці політичньої границі рідного краю подвизаєцця в прояву національности своєї. Оце ж, вволяючи Вашу волю, позволяю на передрук моєї “Чорної ради”. Коли схочете, поправте всюди в ній глаголи на *іти* замість *ить*, як я колись писав, державшись черніговщини, а не полтавщини, киевщини і галицької руцини [1, 209].

Наступного року книжку вийшла, проте Барвінський навіть не повідомив Куліша і не надіслав авторського примірника. Про це письменник не раз свідчив, зокрема, в листі до С. Носа від 29 травня 1891 р.:

Випрохала в мене бурса право перепечатати мою “Чорну раду” яко премію до їх газети “Діло”, я й дав їм дозвол, і читаю в часописі, що вийшла моя книга другим типом і продається от по такій ціні. По нашому звичаю подобало б дякувати чоловікові хоч двома словами за підпомогу, да надіслать йому примірників твору його, щоб сказав: “добре перепечатано”, та годилось би й саму часопись, котру підпер, вислать йому. Нічого сенько такого бурса не тямить. Гав! гав! та й мовчить собі псиною [3, 25–26].

Навіть через декілька років після виходу книжки Куліш не мав жодних відомостей від Барвінського про неї. В листі до М. Драгоманова від 9 січня 1893 р. письменник твердив: “мені не прислано й примірничка; не знаю й як її там надруковано” [21, 50]. Ширше про це Куліш невдовзі знову написав у листі до М. Павлика, вочевидь, призначеному для публікації в журналі “Народ”, де лист таки і вмістили:

Років зо два чи зо трі тому назад попрохав у мене д. Олелько Барвінський дозволу перепечатати “Чорну раду” про вжиток земляків його. Я дозволив “Раду” перепечатати, аби

тільки він “кресать, орать” і такі інші глаголи печатав скрізь у моїй книзі: *кресати, орати* і так далі. Видавши сим робом удруге книгу мою *gratis*, д. Барвінський не прислав мені примірника, щоб я побачив новий тип “Чорної ради”; не то що не прислав (як се личило б йому) примірника, да й не відписав мені навіть, чи вволив мою волю про повногласну переміну глаголів наших староруських [23, 38].

На це публічне звинувачення Барвінський зреагував, надіславши Кулішеві авторський примірник нового видання “Чорної ради”. У біографічній студії про письменника, яку написав В. Шенрок, дослідник зауважив, що два примірники книжки Барвінський прислав авторові “по уговору” (ймовірно, такого роду вислів містився у супровідній записці галицького народовця) [26, 27].

Стислий огляд обставин видання “Чорної ради” 1890 р. доводить, що ця публікація не була авторизованою, а тому її аж ніяк не можна брати до уваги при перевиданні роману. Так раніше й було. Усі без винятку видання до 1944 р., а по суті, якщо залучити й діаспорне, до 1955 р. за основу брали не передрук 1890 р., а першодрук Куліша. І лише 1969 р. сталася зміна, яка ознаменувала нову “віху” у виданні роману. При підготовці тексту М. Гончарук догматично застосував принцип останнього прижиттєвого видання, на яке тоді акцентувала совєтська текстологічна наука, але не розібрався в тому, чи було воно авторизоване, чи ні. Повторне видання роману в 1989 р. в упорядкуванні Гончарука здублювало публікацію 1969 р. За ці двадцять років дослідник здобув реноме авторитетного текстолога, і за ним некритично повелися усі наступні науковці, які готували текст “Чорної ради” до друку (знову спрацював принцип “замиленого ока”). І досі видання роману репродукують не за першодруком, а за передруком з усіма тими хибамі, які той передрук містить. Проілюструю, отже, прикладами, як тексти першодруку 1857 р. та передруку 1890 р. відрізняються між собою і як це відбивається у сучасних виданнях.

Куліш пише, вкладаючи ці слова в уста Брюховецького під час суду над Кирилом Туром: “На чім держитця Україна, як не на Запорóжжі? а на чім держитця Запорóжжє, як не на давніх, предковічних звича́ях?” [20, 270–271]. У перевиданні текст відтворено цілком неправильно: “На чім держиться Запорожжє, як не на давніх, предковічних звичаях?” [19, 153], і так його передруковано в усіх сучасних публікаціях [10, 100; 11, 125; 17, 85]. Похибка зумовлена тим, що випущена фраза – “Україна, як не на Запорожжі? а на чім держиться” – це останній рядок на сторінці, а перший рядок на наступній сторінці починався зі слова (властиво, його частиною), яким закінчувався передостанній рядок, і при перенаборі один рядок випав. На диво, така сама механічна помилка трапилася і в публікації, яку підготував Б. Лепкий і який, як уже йшлося, керувався першодруком [8, 154].

Описуючи близькі стосунки Сомка й Череванихи, Куліш пише: “С щірого сёрця зовé він її своéю нéнею, с щірої души зовé вона ёго своїм зятем” [20, 135]. У виданні 1890 р. та похідних від нього замість “з щирої души” трапився недогляд – надруковано “з щирого сёрця” [10, 52; 11, 80; 17, 48; 19, 77].

Надлишкове повторення слова в одному випадку, і навпаки, скреслення повтору в другому ілюструють наступні два приклади.

“Будь же проклята оця година!” – вигукує Кирило Тур, прощаючись із Сомком в темниці, і трохи далі: “Проклята, проклята, одніні и до віку!” [20, 403]. У виданні 1890 р. і в сучасних ця фраза має такий вигляд: “Проклята, проклята, проклята одніні і довіку!” [10, 147; 11, 168; 17, 142; 19, 229].

Череваниха переповідає Петрові, як Тур визволив її родину з рук брата, і цитує слова Тура: “Оддава́й”, каже, “міні Череваня́ з усім ёго ко́длом”. – “На́ що? куди?” – “Звелів гетьма́н забра́ти да везті прóсто до Га́дяча. Ма́буть”, каже, “Черевані́вні на роду́ напі́сано бу́ти гетьма́ншею” [20, 416]. Увесь цей текст було створено ще 1846 р., уже на засланні Куліш вніс у нього декілька

лексико-стилістичних правок, проте повторення слова *каже*, яке додатково акцентувало увагу читача на Турове мовлення, залишив без змін [2, 151 зв.]. І саме це повторення було скреслено у виданні 1890 р. та похідних від нього [10, 151; 11, 171; 17, 145; 19, 235].

Ще один приклад грубої помилки. Характеризуючи княгиню, автор звертає увагу на її руки, і зокрема зазначає: “Чи на те ж вони вікохані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?” [20, 218]. Аналізовані видання слово *вікохані* подають спотворено: *виховані* [10, 82; 11, 108; 17, 77; 19, 124].

Сцени вакханалії, яку вчинила запорозька голота після “чорної ради”, автор підсилює такими картинками: “усюди розбишаки шукали грощей, усю породли, розбивали, роскидали” [20, 358]. Слово *розбивали*, проте, у виданнях пропущено [10, 132; 11, 154; 17, 127; 19, 204].

Невмотивованим було виправлення слова *бискупи* на *єпископи* [10, 9; 11, 41; 17, 52; 19, 7] у фразі “самого короля сенатори, пані да бискупи у руках держали” [20, 10]. Цілком очевидно, саме про *біскупів* – представників вищого римо-католицького духовенства у Польщі тут ідеться, на що автор наголосив відтворенням з-польська словом, а не про *єпископів* – слова, зрадаганого по-українському.

До зміщення видової парадигми дієслова призвело втручання до авторського тексту в такому кінцевому фрагменті твору: “Нехай же остається та історія до іншого часу” [20, 411], де *остається* змінено на *останеться* [10, 149; 11, 170; 17, 144; 19, 232].

Наприкінці роману Куліш подав список помилок, які слід було виправити. На жаль, при виданні 1890 р. це побажання автора через недогляд врахували лише незначною мірою: більшість помилок в передруці залишилася, і вони ж перейшли в сучасні видання. Так, наприклад, надруковано: “Боже правий! есть на світі такі люде!” (слова Божого Чоловіка), а має бути: “есть же на світі такі люде!”. Поправку автора, яку він проводив системно і як відбита в автографах, – *Петрусь* на *Петро*, в одному місці було враховано [10, 52; 11, 81; 17, 48; 19, 77], а в інших двох випадках – вийшов різнобій: у першому подано вірно, а в другому – ні [10, 19; 11, 49–50; 17, 15–16; 19, 24]. У реченні “Що ж я здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом?” упорядники пропустили займенник *я* [10, 100; 11, 125; 17, 95; 19, 154]. У цитаті із Псалтиря “друзі мої и іскренні мої оддалече мене сташа и чуждахуся имене моего” [20, 399] спершу помилково було “друзи мої”, але недогляд не виправили, і з ним вона увійшла у видання [10, 146; 11, 166; 17, 140; 19, 226]. Залишилася поза увагою і така прикра похибка. У першодруку речення “Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаютця, обливаются у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели” [20, 148] було надруковано невірно, й автор слово *обливаются* поправив на *обмиваются*. Проте у перевиданому 1890 р. тексті це слово, на жаль, залишилося не зміненим [10, 56; 11, 84; 17, 52; 19, 84].

Приклади помилкового відтворення тексту першодруку у виданні 1890 р. можна було б наводити й далі. У сучасних публікаціях роману, починаючи від Гончарука, втім, існує низка помилок, які не можна пояснити тим, що упорядники керувалися лише передруком 1890 р. Типологія похибок тут цікава сама по собі як своєрідний текстологічний практикум. На прикладі “Чорної ради” можна простежити механізм їх творення – як вони “прекочовують” від видання до видання.

Одна з таких похибок – заміна незвичного для сучасного читача слова *омамив* на *оманив* у такому фрагменті (ідеться про Брюховецького): “Окаянный

пройдісвіт так усіх ома́мив, так по душі були́ тёмному лю́дові тіі лукавіи ухва́тки, тіі тихі, солодкі рєчи, те ніби-то убоджество, що всяк за ёго поліз би хоть на нїж” [20, 267–268]. Відповідно до тлумачення в словнику Б. Грінченка, *омамиту* – означає “очаровать, обворожить” [24, III, 52], а це не те саме, що *оманити*. Той факт, що в даному випадку маємо справу не з одруком, потверджують автографи письменника, де це слово відтворено саме так: *ома́мив* [2, 110 зв.; 4, 129 зв.]. Уперше *омамив* “поправив” на *оманив*, як видається, Б. Лепкий [8, 153], але то був одинокий випадок відповідного слововжитку в усіх старих виданнях роману, де це слово таки подано правильно [7, 106; 9, 176; 12, 113; 13, 115; 14, 99; 15, 126; 19, 151]. У сучасних публікаціях, натомість, в одних виданнях маємо *омамив* [10, 98], в інших – *оманив* [17, 94; 11, 124].

Іншу похибку сучасні упорядники роману репродукують одностайно. У романі є епізод, коли “Сомківці” “рушили на поклон” новому гетьману з такими вигуками: “Якдо́, – ка́жуть, – чо́рта чека́тимем, по́ки нас візьму́ть ша́блюу з безбула́вним на́шим гетьма́ном?” [20, 345]. У всіх виданнях після 1944 р. включно слово *чекатимем* друкують помилково: *чекатимеш* [10, 127; 11, 150; 14, 128; 17, 122].

Низка типових помилок постала внаслідок того, що, готуючи текст для набору (передруковуючи на друкарській машинці), Гончарук скористався текстом видання “Чорної ради” 1925 р., і саме його звиряв із виданням 1890 р. Сам по собі текст 1925 р., як я покажу далі, один із найгірших, і Гончарук, виправляючи його, не всі помилки зауважив. Внаслідок цього у виданнях Миколи Лавріновича маємо ще низку похибок, які споріднюють їх із виданням 1925 р. і яких нема у виданні 1890 р. Але найцікавіше, що ці новостворені помилки, “автором” яких виступає Гермайзе, перейшли і в інші сучасні видання. Імовірно, упорядники брали за основу одне з друкованих видань, яке підготував Гончарук, і не завжди уважно звиряли їх із публікацією 1890 р., за якою вони йшли. Наведу декілька прикладів.

Кирило Тур із побратимом супроводжують Лесю з її матір’ю, які відстали від чоловіків, їдучи з Подолу на Печерськ. Тур вигукує: “З такою дівкою за сідлом, помчався б я хоч ик чо́рту в зуби” [20, 95]. Сполучник *ик* (себто *до*) у тексті трапляється не раз, проте саме в цьому випадку він видозмінився у химерне “і к”, внаслідок чого текст набув дещо іншого звучання [10, 39; 11, 68; 15, 46; 17, 35].

Проблемною для відтворення в нинішніх виданнях виявилася і фраза, яку кинув Брюховецький своїм підлеглим, щоб вони схопили Сомка: “Возьмі́те ёго́, бра́тчики, та залийте в кайдани!” [20, 346]. Вислів “залити в кайдани”, за Грінченком, – це те саме, що й “заковувать, заковать” [24, II, 58]. Таке слововживання існує в усній народній творчості, наприклад: “Ой залили сотника Харька в Шамраївці у кайдани” [22, 426]. Для того, аби остаточно впевнитися, що це не одрук, слід звернутися до автографів, у яких міститься такий варіант: “Возьмѣте ёго, братчики, возьмѣть да залийте в кайданы!” [2, 134]. Замість “залийте в кайдани” у виданні Гермайзе, а ще раніше – у Лепкого, однак, з’явилося більш звичне “забийте в кайдани”, і тепер воно стало “нормою” [8, 192; 10, 128; 11, 150; 15, 165; 17, 123].

Ще одна похибка, на перший погляд, незначна, але симптоматична: вона сигналізує першоджерело, яке більшою чи меншою мірою зрезонувано в усіх сучасних виданнях. Автор пише: “Мо́же, се тільки на нау́ку мірові попустив Господь Україну в ру́ки харци́зьякам” [20, 399]. У Гермайзе тут маємо “мирові пустив” [15, 187], у Гончарука і Нахліка – “мирові і пустив” [10, 145; 11, 166], у Івашкова – “мирові і попустив” [17, 140]. Правильно відтворено у всіх старих виданнях, зокрема у львівському 1890 р. [7, 157; 8, 215; 12, 167; 13, 172; 14, 146; 19, 226].

І нарешті – похибка, яку важко кваліфікувати як мимовільну. Київські міщани говорять про Череваня та його дружину: “За те ж ёму Біг дав таку золоту й панію” [20, 74]. В усіх старих виданнях роману, а в нових – у Івашкова, цю фразу відтворено вірно, натомість Гончарук зробив “нововведення”, яке мало наслідки: замість *Біг* (у деяких виданнях *Бог*) він подав *господь* [10, 31; 11, 61]. Упорядник тексту в цьому випадку допустив не звичайну помилку – тут текст свідомо “підчищено”: слово *Біг*, яке відповідно до тогочасного правопису писали з малої літери, і через це воно було омонімом до дієслова *біг*, замінено на більш “зрозуміле” *господь*. Відтак можна не сумніватися, що всі сучасні тексти, які містять підміну цього слова, прямо або опосередковано залежні від публікації, яку підготував Гончарук.

* * *

Може скластися думка, що усі видання “Чорної ради” після 1969 р. у текстологічному плані гірші від тих, що були підготовлені до 1944 р.: одні ж бо взорувалися на видання 1890 р., і то було великою помилкою, а інші відтворювали текст за першодруком. Однак це не зовсім так. Коли ми проаналізуємо найпопулярніше у 1920-х рр. видання роману, яке упорядкував Гермайзе, побачимо, наскільки фатальною для тексту була участь цього науковця в роботі над ним.

Ось частина спотворень, які допустив Гермайзе і які були здубльовані у всіх перевиданнях Книгоспілки. У першій колонці – текст Куліша за виданням 1857 р., у другій – за публікацією 1925 р., яку підготував Гермайзе (відмінності позначаю курсивом).

“От же думав Шрам, думав, як би <i>Вкраїну</i> на добру дорігу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, <i>нездужає</i> полкóвник” (16)	Два слова пропущено (10)
“міщане вже <i>давнò</i> на городовé козацтво да на старшину важким дүхом дихали” (68)	Слово пропущено (33)
“Як-же <i>запалав</i> Київ” (69)	“Як же <i>заплакав</i> Київ” (34)
“Який гáспед одвоєвував <i>нам</i> наше дòбре” (69–70)	“ <i>вам нам</i> ” (34)
“Бо хоть як ні гордүе булò козак лүбощами перéd товариством, а як вёрнетця до госпòди, <i>як зáчне колò ёго упадáть лáстівкою мáти</i> , як стáне ёго голубити сестра, росчísуючи ёму кўчери, роспíтуючи про далéкі стòрони, про козацькí пригòди, то й твердé, як залíзо, сёрце помякшае” (149)	Фразу пропущено (71)
“Возьміть мою опанчү да припніть <i>міждо кòней</i> ” (175)	Два слова пропущено (83)
“аж у князя пòвно Запорòзців, и всё с тих гольтяпак, що, попропивавши худòбу, служили <i>в козаків</i> по двòрах, а далі, не звíкши слүхати господаря, повтíкали пьянствовати на Запорòжже” (185)	Слово пропущено (88)
“ <i>Моргай, моргай!</i> Ось як моргну <i>тебé</i> , то й ногами <i>вкриесся!</i> ” (204)	“ <i>Моргай!</i> Ось як моргну, то й ногами <i>вкриешся!</i> ” (97)
Петро “не схотів вертáтись у будíнок, щоб не зустрíтись из своёю несүженою <i>дружиною</i> ” (235)	Слово пропущено (111)
“Сòнце вже піднялòсь геть-то, так <i>дим</i> у-низу поміж дéревом синій, а в-горі нáче золотій серпанок” (235)	Слово пропущено (111)

“Сєгóдні трівáй, чи й сам Ивáн Мартинóвич не прибúде з отамáннем; а к зáвтрому ик рáнку, щóб и бояре царськíй не надъхали. Чóрний лю́д збíраєтця пiд Нíжень, як саранá. Кáжуть, у Нíженi пiд рáду великий урожа́й на кармáзини...” (239)	Речення пропущено (113)
“Головá нiчим невинна: “из сєрця исхóдять помишлєния злáя, убийства, прелюбодiяния, тáтьби”, а головá, брáте, нiчим невинна” (278)	Пiсля “прелюбодiяния” помилково вписано ще одне слово: “любодiяния” (132)
“Гляне Петрó, аж помiж старшино́ю коза́цькою тiлько дє-неде видно́ у ко́мiрi червóну стрiчку: усе повипуска́ли голубiй. Оши́бло ёго́ стра́хом: тут щось недóбре скомпо́новано!” (333)	Фразу пропущено (158)
“Сомкó ж из своєю́ кúпою на кóнях прибывáе у тáбор до пóлку Переяславськóго, а Гвинтóвка до пóлку Нíженськóго” (343)	Фразу пропущено (163). Унаслідок цiєї помилки порушено лóгiку викладу, оскiльки саме нiженськiй полк рушив з табору скласти присягу Брюховецькому
“тепér ужє iншому́ й трóнок не лiзе в пельку, iншому́ тák тяжко, як томú лúдi” (370)	Фразу пропущено (174)
“И четвєртий: “Щоб тебе́, окая́нного, земля́ не прийня́ла!” И пiятий: “Щоб ти на Страшнiй Сúд не встáе!” (379)	Наплутано послiдовнiсть: замисть слiв четвертого дiда мають бути слова п'ятого (179)
“Знаю напєред: яку-нєбудь лю́босну несенiтницю” (407)	Слово пропущено (192)

Наведені приклади – це звичайні недогляди упорядника. Однак у цій публікації є і такі похибки, котрі треба віднести не так на сумління науковця, як на умови підцензурної дійсності, в яких ці тексти було підготовлено. Що це справді так, з усією ясністю покаже видання 1931 р., про яке скажу нижче. У романі йдеться про княгиню:

Так як бiдний горóбчик попадєтця у рúки хлопъятам та й не знає, зà що над iм знущáютьця, а тiй ёму виспiвають, як Жидi Христá мучили (*), крутять да пiдкидáють у-гòру: так ся безтáланна княгиня попáлась тепér мiж козаки.

(*) Дiтвóра нáша од старiх баба переня́ла, що нiби горобцi, лiтáючи кругóm роспiятого Христá, цвиринькали: *Жив! жив!* а Жидi, чúючи, що Вiн ищє не вмер, знову Ёго́ мучили. За се дiтвóра й дòси немилосєрдна на горобцiв, и, як попадє в рúки, то всяк мучить, викóлює очi и вивертáе нóги, приговорюючи: “А щò жив? жив? Оцє тобi жив!” [20, 221].

Цей фрагмент Гермайзе скоротив, випустивши фразу “а тiй ёму виспiвають, як Жидi Христá мучили”, а разом iз нею – i всю примiтку [15, 221].

I ще одне вельми характерне мiсце було зредаговано. Йдеться про останнi рядки, якими закiнчується роман:

Так-то усє те ли́хо минúлось, мов приснилось. Якє-то вонó страшнє уся́кому здавáлось! а от же, як не Бóжа вóля, то iх и не зачепiло. Се так, як от iнколи схóпитця заверуха – грóмом гримить, вiтром бурхáе, свiту Бóжого не видно; полáмле старє дєрево, повиворóчує з корiннєм дуби й берєзи: а чомú указáв Госпóдь ростi й цвiсти, те й остáнетця, и красúетця вєсело да пiшно, мов из-рóду й хуртовини не бáчило [20, 422].

Позначенi курсивом фрагменти Гермайзе також викинув, а фразу “чому указав Госпóдь рости” на свiй розсуд змiнив таким чином: “чому вказано рости” [15, 198]. Крім цих хиб, у виданнi “Чорно́й ради” 1928 i 1929 рр. зовсiм невиправдано до кожного роздiлу внесено епiграфи, якi запозичено з росiйськóй версiї роману – кричущий факт порушення авторськóй волi та контамінацiї

двох різних текстів в одному. У нотатці “До 3-го видання”, що супроводжує передмову (авторства Гермайзе) до названих двох видань це свавільне рішення було обумовлено, і відповідальність за нього, як сказано, понесла “редакція” – вислів, втім, не зовсім зрозумілий: чи сам Гермайзе як редактор, чи редактори видавництва Книгоспілки. Ося ця нотатка:

Третє видання відрізняється від двох попередніх тим, що редакція ввела Кулішеві епіграфи, додані до російського тексту “Чорної ради”, а також поповнила примітки до тексту, беручи їх здебільшого, як це і показано у відповідних місцях, з того ж таки російського тексту Кулішевої повісти. О. Г. [16, XXXIX].

Нові примітки, запозичені з російської версії роману 1857 р. (усі – в перекладі), відділили від суто редакторських позначками “(П. Куліш)”, і це призвело до плутанини, адже український роман теж мав примітки автора. Примітки російської та української версій роману перемішалися, і читач отримав контамінований текст. Крім того, деякі примітки української версії взагалі не потрапили до видання. Усе це сильно занижувало рівень підготовки тексту, який і так був невисокий.

Книгоспілчанське видання “Чорної ради” п’ять років було єдиною в Советській Україні публікацією роману і призначалося для масового читача. Здійснене в середині 1920-х рр., воно відразу засвідчило великий попит на роман – попит, який не задовольняли попередні публікації, на той час уже рідкісні, і який протягом кількох років поспіль спонукав видавництво зробити ще низку перевидань роману. Наклади теж були чималі – кожне з чотирьох видань мало по 5 тисяч примірників, а видання у серії “Бібліотеки історичної повісти й роману” – 10 тисяч. Того ж 1929 року, коли “Чорна рада” з’явилася аж у двох різних серіях Книгоспілки, у Харкові вийшло ще одне видання роману (накладом 15 тисяч прим.), розраховане на широке коло читача, про що свідчить занижені вимоги до текстологічної підготовки, зокрема наявність багатьох хиб, властивих виданню Книгоспілки (наприклад, ідеологічно “підчищені” останні рядки роману).

Як відомо, 1920-ті роки в кулішезнавстві – надзвичайно успішні: у цей час з’явилася низка знакових публікацій, авторами яких були В. Петров, О. Дорошкевич, С. Єфремов, М. Грушевський та ін., проте до академічного видання “Чорної ради” науковці змогли дійти лише 1931 р., коли завершувалася ера студій над Кулішем. У порівнянні з популярними виданнями, що їх підготував Гермайзе, цей том, виданий у межах двадцятитомника творів Куліша, у плані опрацювання текстів та наукового апарату був значним кроком вперед, однак і його підготовка була небездоганна.

Видання зредагував О. Дорошкевич, і воно містило супровідні статті О. Гермайзе та Є. Кирилюка. До тому увійшли також ранні редакції російської версії роману, надруковані в 1840-х рр. За всю попередню історію публікацій “Чорної ради” то було перше видання, яке містило статтю про принципи передачі текстів – “Мова “Чорної ради””. Упорядники здійснили науковий підхід, застерігши ті морфологічні форми, які вони осучаснили, і ті, які залишили без змін, аби “віддати найголовніші риси Кулішевої лексики” [7, 433]. Назагал у цьому тексті було набагато більше збережено особливостей мови автора, ніж, скажімо, в нинішніх публікаціях. Наприклад, залишено паралельні форми *рицар* і *лицар*, прийменник *скрізь* (*крізь*), іменник *місто* (*місце*), збережено твердий звук *p* у словах *Тетера*, *Бруховецький* тощо. Однак в окремих випадках без застереження осучаснено вимову, наприклад, у словах із літерою *г*: *Гвинтовка* (так це слово було подано й у виданні 1922 р.).

Незадовільним з погляду текстології було відтворення авторських приміток: із посторінкових їх зробили кінцевими, частину пропустили, контамінували

з кількома примітками, запозиченими зі словника “Слова із “Чорної ради”, котрі не всяке чувало або читало” (їх подано в перекладі), який у Куліша міститься наприкінці роману і який, своєю чергою, у виданні 1931 р. було подано окремим розділом (так ці примітки здубльовали), а також із кількома примітками із російської версії роману. Усі примітки автора не залежно від їх джерела означено однаково – “(П. Куліш)” – і подано в одному корпусі з редакторськими, які не надто відрізнялися від приміток Гермайзе (очевидно, для видання 1931 р. він в основному їх і написав). Немає сумніву, що на прикінцевому етапі публікація готувалася поспіхом, і вона взагалі ніколи не відбулася б, якби її друкували кількома місяцями пізніше.

Посилення репресій змусило упорядників вдатися до певної фільсифікації тексту, яка вже була помітна у виданнях роману за редакції Гермайзе. Проте якщо в тих виданнях фальсифікація була епізодична, то в публікації 1931 р. вона набула системного характеру і стосувалася повсюдної заміни слова *жид* на різні відповідники. Це обумовлювалося в технічній преамбулі, але, що властиво сталінській добі, навіть застерігши заміну, упорядники не наважилися сказати відкрито, що саме вони міняють: “Скрізь уживаємо “єврей”, “єврейський”; в одному місці виправлено на “шинкар”. У розділі I випущено два слова” [7, 433]. Описана заміна, втім, не зовсім відповідає дійсності. Ось яка вона насправді (порівнюю з текстом 1857 р., зміни позначаю курсивом):

“Почали жолніре, консистуючи в городях и сёлах, беззаконні окорми и напитки од людэй вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських и посполитих безчестить и мордовати, людэй серед зими по ломках лёдових у плуг запрягати, а <i>Жидам</i> приказували їх бичовати й поганяти, щоб, на один сміх и наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пані з нашими перевертнями усилювалися унію на Україні прищепити, и не в одну церкву попóm уніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи <i>Жидам</i> у оренду сёла, не раз из сёлами й церкви ім на одкуп оддавали” (9–10)	Слово замінено на <i>орендарям</i> (8)
“Вже, – думав, – Україна Ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стёрла, <i>Жидову передушила</i> ” (14)	Два слова випущено (10)
“А на таци було намалёвано такє, що всяке б засміялось. <i>Жидок</i> дає Запорозцеві напитись горілки з барильця. Запорозець так і припав до баріла; а <i>Жид</i> – одно од страху, а друге од скнарости – держить да й труситься” (42–43)	Слово замінено на <i>шинкар</i> (20)
“Так як бідний горбчик попадєтця у рўки хлопьятам та й не знає, за що над ім знуцаютьця, а тиї ёму виспівують, як <i>Жиди Христа мучили</i> (*), крутять да підкидають у-гору: так ся безталанна княгиня попалась тепер між козаки” (221)	Фразу випущено разом із приміткою – її див. вище (89)
“А як у ёго чогó поспитаютьця, а він одвітує, то й плєчи, наче той <i>Жид</i> , підійме, и на бік одступить, що ти б сказав – він усякому дає дорбгу; а сам знітитця так, мов той цуцик, ускочивши в хату” (263)	Слово замінено на <i>єврей</i> (104)
“Тобі трєба такогo, щоб заворожів на впокій гетьманщину, бо он усюди, кажутъ, кўпляютця круг панів люде та компонують, як-би Сомка на волю визволити; та й Ніженські міщанє шіпотять про Сомка, як <i>Жиди про Мусія</i> ” (389–390)	Фразу пропущено (152)
“– Кирило! – каже Шрамєнко, – у тебе душа щира, козацька... – А вже ж не <i>Жидівська</i> , – каже Запорозець” (406)	Слово замінено на <i>єврейська</i> (160)

Ті недоліки в тексті, які наявні в згаданих публікаціях роману 1925–1931 рр., вдалося уникнути при підготовці “Чорної ради”, випущеної 1944 р. У всіх наведених вище прикладах це видання найточніше відбиває першодрук, за винятком того, що воно теж містить загальну для всіх видань помилку щодо вживання слів *іде/їде* в описі проводу запорожцями прощальника, а також у фразі “Якого, – кажуть, – чорта чекатимем” останнє слово перекинуто на *чекатимеш* (про це вже йшлося). Видання, проте, містить список (невеликий) “Помічені помилки”, але чи всіх їх занотовано, – це питання залишаю відкритим. Крім того, одне виправлення “помилки” неправильне: Кулішів вислів “залийте в кайдани”, поданий саме так і в цьому виданні [14, 129], поправлено на звичне “забийте в кайдани” (як уже зазначалося, ця помилкова форма притаманна усім сучасним виданням). На диво, точне передвоєнне видання 1939 р. (хто готував текст – мені невідомо; наклад 20650 прим.), коли б не одне істотне спотворення: тут викинено разом із приміткою згадану вище фразу “як жиди Христа мучили” [13, 96].

У цій статті, проаналізувавши різні видання “Чорної ради”, я залишив поза увагою правописні питання передачі текстів, які самі по собі заслуговують на окреме висвітлення, і зосередився лише на лексико-семантичних розбіжностях. З огляду на лімітований обсяг, не всі розбіжності вдалося навести. Ще окреме важливе питання, розгляд якого я змушений відкласти для іншої нагоди, – це одруки в романі. Назагал у першому виданні їх небагато, але вони є (зокрема пов’язані з неправильним наголошенням слів), і при репродукованні тексту їх слід уважно вивчити, щоб у майбутньому науково-критичному виданні помилково не відтворити. Для цього, безумовно, слід залучити автографи, які в багатьох випадках дають змогу виявити ці одруки. Однак залишаються і сумнівні місця, коли не вдається встановити генезу написання того чи того слова, і тоді необхідно вдаватися до коментування. Науковий коментар – це ще одна проблема, оскільки жодне з існуючих видань “Чорної ради” під його оглядом не задовольняє сучасні потреби гуманітарної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барвінський О.* Спомини з мого життя / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук. – Нью-Йорк; К.: Смолоскип, 2004. – Частина перша та друга.
2. *Відділ* рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 18. – Од. зб. 31.
3. *Из писем П. А. Кулиша к С. Д. Носу (1860–1892 г. г.)* // *Киевская старина*. – 1899. – № 4.
4. *Институт* рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Од. зб. 28533.
5. *ІР НБУВ*. – Ф. І. – № 29559.
6. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. – К.: Критика, 2016. – Т. III: Записки о Южной Руси / Упоряд., комент. В. Івашкова. – Кн. 2.
7. *Куліш П.* Твори / За ред. Ол. Дорошкевича. – Х.; К.: Література і мистецтво, 1931. – Т. 3: Чорна рада: Хроніка 1663 року.
8. *Куліш П.* Твори. – Берлін: Вид-во “Укр. слово”, 1922. – Т. I: Чорна рада. Історичний роман / Зі вступом і поясненнями Богдана Лепкого. – 244, [IV] с. – (Бібліотека “Укр. слова”. Ч. 28).
9. *Куліш П.* Твори. – А.: З друкарні Наук. тов-ва імені Шевченка, 1910. – Т. 5. – 560 с. – (Руска письменність. VI, 5).
10. *Куліш П.* Твори: У 2 т. / Підготував тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2.
11. *Куліш П.* Твори: У 2 т. / Упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 751 с. – (Б-ка укр. літ. Укр. нова літ.).
12. *Куліш П.* Чорна рада: Роман-хроніка / [Вступ. слово Дм. Штикала]. – Краків; Л.: Укр. вид-во, 1943.
13. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року / [Вступ. стат. В. Гуфельда]. – К.: Держ. літ. вид-во, 1939.
14. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року / Ред. Ю. Кобилицький. – К.; Х.: Укр. держ. вид-во, 1944.
15. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року / Стаття й ред. О. Гермайзе. – [К.:] Книгоспілка, 1925. – XXXII, 215 с. – (Літ. б-ка).
16. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року / Стаття, ред. і прим. О. Гермайзе. – 3-тє вид. – [К.:] Книгоспілка, 1928. – XXXIX, 244, XXV с. – (Літ. б-ка).

17. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року / Упоряд., післямова і приміт. В. М. Івашкова. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ (МДС) “Молодь”, 1991.
18. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року. – 2-ге вид. – О.: Тип. Е. И. Фесенко, 1901.
19. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року. – Л.: Накладом ред. “Діла”, 1890. – 239 с. – (Бібліотека найзнаменитших повістей / Під ред. Івана Белея. – Т. XXXVI).
20. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року. – Санкт-Петербург: [В тип. Александра Якобсона], 1857.
21. *Лотоцький О. П.* О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні // *Праці* Українського історично-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – Том другий, виданий на пошану голови Товариства професора Дмитра Антоновича.
22. *Народные* южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. – Киев: В университетской тип., 1854.
23. П. О. Куліш[,] “Правда” і “нова ера”. (Вирізка з Кулешового листу до редактора) // *Народ.* – 1893. – 22 л. фебруарія. – №4.
24. *Словарь* української мови / Зібрала ред. журн. “Киевская старина”. Упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1908. – Т. II; К., 1909. – Т. III.
25. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 4: Повісті.
26. *Шенрок В. П. А.* Килиш. (Биографический очерк) // *Киевская старина.* – 1901. – Окт.

Отримано 22 лютого 2016 р.

м. Київ